

JEGYZETEK ÉS FORRÁSOK

„A jónak fő ellensége a tökéletes” – idézi Szalay László a régi francia közmondást Bethlen Miklós emlékiratainak előszavában; kiváló történétírónk ugyanis nem akarta a nagyfontosságú mű kiadását az eredeti kéziratok előkerülésének bizonytalan reménye miatt határozatlan ideig elhalasztani. Ugyane mondatot tüzi e sorok írója jelen munkája apparátusának fejére, anélkül persze, hogy akár önmagát Szalayhoz, akár e könyv jelentőségét Bethlen memoárjaihoz akarná távolról is hasonlítani. Jól tudjuk, hogy Erdély kastélyai történetének szigorú, tudományos műemlékügyi értelemben vett előmunkálatai még korántsem készültek el; hány kastélyt, udvarházat kellene a legalaposabb tárgy történeti vizsgálódással feldolgozni, felmérni alaprajzaikat, felvételezni művészleteiket, katalogizálni műtárgyaik tömegét s kinyomozni a levéltárakból építéstörténetük megtalálható dokumentumait!... Ily aprólékosan részletező kastély-monográfiát e sorok írója is nem egyet írt, azonban szilárd meggyőződése, hogy ha e könyv közzétételével mindaddig várna, míg az előmunkálatok teljességgel elkészülnének, soha mindezt a nyilvánosság elé nem bocsájthatná. Alig két-három tudományos kutató foglalkozik napjainkban Erdély műemlékeivel, egymástól elszigetelten s ezek is mind külön tárgycsoportra, vagy stíluskörre irányítják figyelmüket; a szerző, ha különös érdeklődés fűzi is a kastélyokhoz, a maga fogyatékos anyagi- és munkaerejével valamennyi emlék minuciózus feldolgozását soha nem remélheti. A művészettörténészek jól tudják, hogy a kastélyoknál nehezebben hozzáférhető műemlék nincs magyar földön s hány eset van, midőn a tulajdonosok közönye, vagy éppen idegenkedése a helyszíni tanulmányozást lehetetlenné teszi... Még fényképkérő levelek is nem egyszer válaszolatlanul maradnak; s ha valakinek mégis módjában állott annyi erdélyi helyen megfordulnia, mint a szerzőnek, az az elnyomatás korában nemcsak a falvak kastélyaiban gyűjthetett impresziókat, hanem a csendőrorszobákban is... Dél-Erdély kastélyaihoz hozzáférni a magyar haza polgárának manapság meg éppen hiú ábránd s közvetett úton is lehetetlen fényképfelvételt szerezni; a legnagyobb s a legfájóbb gond azonban, hogy nap-nap után lebontanak itt vagy odaát egy-egy kastélyt vagy kúriát s a megjelenő mit sem talál a régi épületből, minek megszemlélésére vonaton-szekéren, vagy gyalog odavergődött.

E munka tehát csupán annyiban tart számot, mind művészet-, mind művelődéstörténeti tekintetben a tudományos élet érdeklődésére, amennyiben kiadatlan adatokat vagy képeket is közöl s természetesen általánosabb érvényű vélekedéseit is a bíráló mércéje alá bocsájtja; fő célját, Erdély kastélyainak, mint műalkotásoknak s a bennük egykor folyt szellemi, társadalmi és mindennapi életnek bemutatását különben sem a tudományos forráskiadás feltételei határozzák meg, hanem a szükséglet s a lehetőség, amely elsősorban nyújt módot arra, hogy a mai viszonyok között ily természetű munka egyáltalán megjelenhessen. Ehhez képest részletesebb jegyzetanyagot s forráskimutatást lapszámra nem adunk s csak összegező formában utalunk rájuk, ahogy az a mai, a műveltebb nagyközönséghez is szólni akaró történettudományi művekben szokásos.

Oly munka, amely az erdélyi várakkal és kastélyokkal, mint különleges műemlékcsoporttal foglalkozna, mindeddig nem látott napvilágot s így könyvünk az első ilyenmű dolgozat. A kérdésre vonatkozó irodalom azonban igen szétágazó és széleskörű, mivel e tanulmány mind a köztörténeti, mind a szellem-, művészet- és művelődéstörténeti mozzanatokot igyekszik tekintetbe venni. Tágabb értelemben tehát az egész Erdélyre, történetére, művészetére, irodalmára, tudományára, művelődésére vonatkozó munkák valamilyen formában szerepet játszottak előadásunk kialakításában; e helyütt csak a legfontosabb forrásmunkákat soroljuk fel. Legelsőként KÖVÁRI LÁSZLÓ-nak, az erdélyi honismeret nagy úttörőjének műveit kell említenünk. *Erdély építészeti emlékei* c. munkája (Kolozsvár, 1866), – amely az *Erdély régiségei* (Kolozsvár, 1852) c. könyvének második, bővített kiadása – az egykori, vagy ma is álló erdélyi várakra s váromokra vonatkozólag mindmáig alapvető forrás; *Erdély nevezetesebb családai* (Kolozsvár, 1854) c. műve a vezető főúri nemzetségek kiemelkedő személyiségeire vonatkozó történeti tényeket, vagy anekdotákat jegyzi fel; ugyane tárgyban volt becses forrásunk *A millenium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére* c., hat közleményből álló cikksorozata az Erdélyi Múzeum 1901. XVIII. kötetében. Az erdélyi főúri élet egykori képéhez nyújt adatokat s mintegy az első erdélyi művelődéstörténetet adja *A magyar családi és közéleti viseletek és szokások a nemzeti fejedelmek korából* c. könyvében (Pest, 1861); e munkából KÖVÁRI második kiadást is tervezett s e végből pótlásokkal, jegyzetekkel látott el egy elsőkiadású példányt, amely a *koronkai gróf Toldalaghi-könyvtár* becses értéke a néhány igen tanulságos adattal szolgált számunkra. KÖVÁRI tudományos munkássága tehát mintegy alapköve a jelen munkának; ORBÁN BALÁZS nagy műve (*A Székelyföld leírása*, Pest, 6. köt. 1868–73)

mindehhez viszonyítva kevesebb s természetesen a székelyföldi várakra s kastélyokra vonatkozó adatot nyújtott. Több elszórt adalék akad az *Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képen* c. díszmunka Magyarország VII. kötetében (Bp., 1901), nem annyira PASTEINER GYULA összefoglaló tanulmányában (Építészeti emlékek a magyar királyság megalakulása óta), hanem az egyes megyéket tárgyaló fejezetek hasábjain; több oly kastély rajza látható c műben – mint Erzsébetvárosé, Görgényszentimréé – melyeknek mindedig ez volt az egyetlen közzétett ábrázolása. – A kastélyokra vonatkozó különleges ismereteink további bővítése KELEMEN LAJOS munkásságának érdeme. Igen sok cikkben s tanulmányban derített fényt az egyes fontos emlékek történetére s ezeket lejjebb soroljuk fel; az erdélyi történelem minden területén áttörő s ismeretlen adatokkal gazdagította tudományunkat (1938-ig megjelent műveinek bibliográfiáját I. SZABÓ T. ATTILA: *Kelemen Lajos tudományos munkásságának negyven éve. 1897–1937.* Kolozsvár, 1938, Erd. Múzeum, XLIII. köt. 143–160. II., Erd. Tud. Füz. 99. sz.). Publikációinak nagy tömege csekély hányadát nyújtja azonban mindannak az adattengernek, amelyet Erdély várainak, kastélyainak, főúri családjainak multjából KELEMEN ismer s amelyből oly sok mindent a kutatók egész sorának páratlan önzetlenséggel közlésre átengedett; e sorok írója anyaggyűjtését is figyelemmel kísérte s irányításával, útbaigazításaival, adatközléseivel meg nem becsülhető támogatást nyújtott számunkra. KŐVÁRI és KELEMEN kastélykutatásaihoz csatlakozik aztán a szerző saját anyaggyűjtése, amely részben az alatt felsorolandó munkáiban már nyilvánosság elé került, részben pedig most lát napvilágot.

A hazai művészettörténeti szakirodalom inkább csak általános irányelveket nyújtó, illetve összehasonlító természetű forrásként szolgált számunkra. A magyar művészet általános jellemére vonatkozólag útjelző GEREVICH TIBOR elmélete, amely művei egész sorozatának vezérlő principiuma *A régi magyar művészet európai helyzeté-*ből fogva (Bp. 1924); végső megfogalmazását nyújtja *A magyar művészet szelleme* c. tanulmányában (a SZEKFÜ GYULA szerkesztette *Mi a magyar?* kötetben, Bp. 1939); az erdélyi művészetet kétízben is jellemezte egyetemes magyar szempontból (Erdélyi művészet, Magyar Szemle, 1934. okt., és *Erdélyi magyar művészet*, az „Erdély” c. díszműben, Bp. 1940). Az erdélyi művészet különleges jellemére vonatkozólag nem láttam indokát eltérni attól a képtől, amit Erdély művészete (Bp. 1941) c. munkámban igyekeztem megrajzolni. – Egyes korszakok emlékeinek dolgában az újabb szakirodalom kevés újat nyújthatott; a középkori emlékekre KŐVÁRI máig is egyedülálló; a reneszánsz kori kasté-

lyokra sok becses adattal szolgál BALOGH JOLÁN tanulmánya: *A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben*, Magyar Művészet, 1934. – Az Erdélyen kívüli magyar kastélyépítészetre igen fontos RADOS JENŐ: *Magyar kastélyok* (II. kiad., Bp. 1939). A barokra vonatkozólag nincs kit említenünk; a XIX. század első fele művészetének úttörő és pótolhatatlan forrása LYKA KÁROLY: *Magyar művészet 1800–1850. c. nagy műve* (A táblabíróvilág művészete (II. kiad., Bp. 1939). – A klasszicista építészetre vonatkozólag nagyértékű összehasonlító mű ZÁDOR ANNA és RADOS JENŐ: *A klasszicizmus építészete Magyarországon* (Bp. 1943). – Az erdélyi műveltségtörténet tekintetében a közismert, nagyobb gyűjteményes munkák kevés hasznunkra voltak, viszont becses szempontokat nyújtott TOLNAI GÁBOR, némileg rokontárgyú műve: *Régi magyar főurak. Életforma és műveltség az újkorban* (Bp. 1939), I. további tájékozás végett ennek forrásanyagát, 161–5. II. – Nagy tanulsággal forgattuk az egykorú erdélyi emlékiratokat, amelyeknek sorából már itt kiemeljük a legtöbbit idézett BETHLEN MIKLÓS *Önéletírását*; teljes kiadását adja SZALAY LÁSZLÓ a Magyar Tört. Emlékek sorozatában (Pest, 1858–1860, két köt.). Szemelvényeket közöl belőle a CS. SZABÓ LÁSZLÓ és MAKKAI LÁSZLÓ szerkesztette *Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről* c. tízkötetes sorozat VI. kötete; az Officina Könyvtár 14. kötete; újabban teljes kiadása készül TOLNAI GÁBOR gondozásában. Nem kevésbé sűrűn idéztük BÁRÓ APOR PÉTER *Metamorphosis Transsylvaniae* c. művét; kiadta KAZINCZY GÁBOR a Monumenta Hungariae Historica (Magy. Tört. Emlékek) sorozatában, Második osztály. Írók, XI. köt. Pest, 1863, 313–343. II.; azóta több kiadása jelent meg, így WILDNER ÖDÖN gondozásában, 1926-ban; szemelvényeket közöl belőle az Erdély öröksége, VII 1–61. II., – e munka különben sok erdélyi emlékiró művének részletét közli. – Igen fontos forrásunk volt KAZINCZY FERENC *Erdélyi levelek* c. műve; teljes kiadását a Nemzeti Könyvtár XII. (IV.) kötetében tette közzé ABAFI LAJOS, Bp. 1880. – A többi erdélyi író s munkáik kiadását az egyes fejezetek forrásanyagánál soroljuk fel; megemlítjük még, hogy a felhasznált kisebb cikkek az Erdélyi Múzeum és a Pásztortűz hasábjain jelentek meg a legnagyobb számban.

AZ I. FEJEZETHEZ. A sajátos erdélyi lélekkel és szellemiséggel foglalkozó újabbleletű irodalomból kiemeljük RAVASZ LÁSZLÓ cikkeit és tanulmányait, mint a Magyar Szemle 1934. okt. számában s főleg az *Erdély öröksége* ragyogó bevezető sorait (*Az erdélyi szellem*, I. VII–XVII. II.). – Erdemes megemlíteni több, kevésbé ismert Pásztortűz-beli cikket: BARTÓK

GYÖRGY: *Erdély lelke irodalmában*, XI. 143–5. II., FRIEDRICH MÜLLER-LANGENTHAL: *Az erdélyi lélek*, XII. 302–3. II., IMRE SÁNDOR: *Töre-dekes gondolatok az erdélyi szellemről*, XII. 488–90. II.

A II. FEJEZETHEZ. Az erdélyi művészet általános jellemére s a stílus-fejlődésre, valamint a kiemelkedőbb emlékek építéstörténetére l. *Erdély művésze* c. könyvem; ezt főlőslegesen tartjuk minden alkalommal idézni. – Az erdélyi művészetre vonatkozó idegen aspirációk megvilágítását l. tőlem: *Magyar művészet és erdélyi művészet* (Kolozsvár, 1935, Erd. Múz. és Erd. Tud. Füz.). – Gyalu várának birtokosait l. FALL ENDRE: *Gyalu vára* (Temesvár, é. n. – 1915 előtt –). – Marosvécs birtokosait l. KELEMEN LAJOS: *A marosvécsi vár*. Pásztortűz, X. 1924. 67–9. II. – Bethlen Gábor és a Rákócziak építőtevékenységére l. KEMÉNY JÁNOS *Önéletírása*. Kiadta SZALAY LÁSZLÓ, Mon. Hgr. Hist. (Magy. Tört. Eml.) Pest, 1856, 32. l. és SZALÁRDI JÁNOS: *Siralmas Magyar Krónika*, kiad. KEMÉNY ZSIGMOND, Nemzeti Könyvtár, III. Pest, 1853. és Erd. öröks. V. 11. l. – I. Rákóczi György idézett levelét l.: *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése*. Szerk.: SZILÁGYI SÁNDOR, Mon. Hgr. Hist. Diplomataria, XXIV. köt., 183. l., CCXII. sz. okm., kelt 1644 jún. 17. – Gyalu vára beomlását l. SZALÁRDI, Erd. öröks. V. 49., – BETHLEN MIKLÓS-ra l. *Önéletírását*, az id. részek megtalálhatók Erd. öröks. VI. 138–9., 151., 187–9. II. is. – CSEREI résztvételét Gernyeszeg építésében l. *Históriájában*, kiadta KAZINCZY GÁBOR az Újabb Nemzeti Könyvtár c. sorozatban, Pest, 1852, 167. l., valamint tőlem: *A gernyeszegi Teleki-kastély*, Bp. 1938. 12. és 84. l. – Bánffy Dénes id. levelét fiához elsőízben közöltem: *A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann*, Erd. Múz. és Erd. Tud. Füz., Kolozsvár, 1933. – Zudor Pál idézett levelét l. tőlem, *Gernyeszeg*, 53. l. – Toldalagi László gróf és Schuchbauer Antal peres ügyét l. tőlem: *A kolozsvári Szent Mihály-templom barok emlékei*, Kolozsvár, 1934. – Sig. de Prato Vecohiora és a magyar várépítési modorra l. BIERBAUER VIRGIL: *A magyar építészet története*, Bp. 1937. 160. l. – A vár- és kastélyépítés francia vonatkozásaira l. tőlem: *Châteaux de Transylvanie*, Nouvelle Revue de Hongrie, 1942. november. – A magas erdélyi tetőzetre elsőízben KÖVÁRI mutat rá (*Viseletek és szokások*, 8. l.), bár itt tévesen a „svájci fedelekre” utal. A kérdés további megvilágítására l. elsősorban id. munkáimat; a tiroli, skandináviai és a svájci alacsony tetőzetre BIERBAUER mutat rá, id. m. 147. és köv. II. – Bethlen Gábor fehérvári palotájára az általánosan ismert idézetet l. Erd. öröks. V. 51. l. – Az erdélyi reneszánsz és a barok

elhatárolására I. id. munkáimat, Bethlen Gábor barok szellemiségére I. SZEKFÜ GYULA, *Magyar Történet* (IV., kiad. IV. köt.) 72. és köv. II., valamint *u. ő: Bethlen Gábor* (Bp. 1929). – Bethlen Miklóssal és a bethlenszentmiklósi kastéllyal sűrűn foglalkozik újabb irodalmunk. Első forrás az emlékirat; I. még CSABAI ISTVÁN: *Az erdélyi reneszánsz művészet*, Bp. 1934, BALOGH, id. m., BIERBAUER VIRGIL: *Nicolas Bethlen, un grand-seigneur architecte*. Nouvelle Revue de Hongrie, 1935 okt. 314–323. II.; u.ő: Bethlen Miklós, az építész, Szépművészet, 1942, III. évf. 141–3. II., itt a hiányzó fêloszlopokra és az ikerkonzolokra hívja fel a figyelmet; I. még RADOS, GEREVICH (Erdély). – Bethlenszentmiklós barok motívumaira I. *tőlem, Erdély műv.* – A francia művészetnek az erdélyire való hatását I. *tőlem, Châteaux*. – Az erdélyi franciásságra az irodalomban és a korszakokban I. TOLNAI, id. m. 100–106. II., s az *u. ő* bevezetését az Erd. öröks. VII. köt. – BOD PÉTER *Magyar Athenása* megjelent Szebenben, 1766-ban. – Gernyeszegre és Teleki Józsefre I. id. munkámat; Teleki francia kapcsolatait kiválóan jellemzi legújabban franciául megjelent útinaplója: *Le cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki*. Közétette s bevezetéssel ellátta TOLNAI GÁBOR, Bibliothèque de la Revue d’Histoire Comparée. Editée par l’Institut Paul Teleki Budapest et par l’Institut Hongrois de Paris, Bp. 1943. – A napló teljes szövegének magyarnyelvű kiadása sajtó alatt van, *Gróf Teleki József Utazásai* címen, közléteszi TOLNAI GÁBOR, Kolozsvár, 1943. – L. a kérdés teljes irodalmát részletesen, fr. kiadás, Notes, 193–5 II.

A III. FEJEZETHEZ. A bevezető szakasz idézeteit I. KÖVÁRI, *Erd. Ép. Eml.* 196. I. – A régi várakra, váromokra s a hozzájuk fűződő regékre I. u. itt. – JÓKAI idézetét a székelyudvarhelyi várról I. Pásztortűz, XI. 152. – Bodoláról és Béli Pálról, I. főleg CSEREI: Erd. öröks. VI. 21–3, 38. II. – JÓKAI idézetét Bálványosváráról I. Délibáb, 1853. 796–8. II. – Vajdahunyadra I. KÖVÁRI, id. m. 87–94, továbbá MÖLLER ISTVÁN: *Erdély nevezetesebb műemlékei*, Bp. 1929 és *A vajdahunyadi vár építési kora*, Bp. 1913, továbbá *tőlem, Erd. műv.* s itt a bibliogr., I. még VARJÚ ELEMÉR: *Magyar várak*, Bp. é. n.; KELEMEN: *A vajdahunyadi vár képe*. Pásztortűz, XII. 1926. 95–6., stb. – Töröcsvára I. KÖVÁRI, GEREVICH, id. m. – Szamosújvárra I. KÖVÁRI, BALOGH, GEREVICH, id. m., továbbá LECHNER JENŐ: *Renaissance ép. eml. Szamosújvárott*, Bp. 1917. – Fráter György kincseire. I. KÖVÁRI, 165. I. – Alvincra I. KÖVÁRI, BALOGH, CSABAI, RADOS, BIRÓ, stb. – Fráter György meggyilkoltatását I. FORGÁCH FERENC *Magyar Históriaja*-ban, Mon. Hgr. Hist. II. sorozat, 16. köt. Pest, 1866; latinból ford.

NOVÁK JÓZSEF, Erd. öröks. I. 95–7. II. – Branyicskára I. KÖVÁRI, KAZINCZY, 204–5. II., BÁRÓ JÓSIKA JÁNOS nb. közlései. – Bonyhára I. KÖVÁRI, BIRÓ, id. m. – Marosújvárra BALOGH, id. m. – Marosvécsre I. KELEMEN, id. m. – Fogarasra I. KÖVÁRI, GEREVICH, id. m., I. még KELEMEN: *Fogarasi vártizedes képe, 1688-ból*. Erdély, 1900. 42. 59–60.; történeti szerepét valamennyi emlékiró méltatja, I. főleg CSEREI, BETHLEN MIKLÓS, stb. – OLÁH MIKLÓS idézetét Fogarasra *Hungaria et Atila*. Vindob. 1763, Erd. öröks. I. 5. – Majláthra I. MINDSZENTI GÁBOR naplója, kiad. KEMÉNY JÓZSEF és NAGYAJTAI KOVÁCS ISTVÁN: Erdélyország történetei tára, Kolozsvár, 1837. I. és Erd. öröks. I. 71. – A fogarasi bástya megigazítását I. SZALÁRDI, Erd. öröks. V. 48. I. – Kemény Jánost Fogarasra I. *Önéletir.* 36. I. – Egeresre I. KÖVÁRI – Ebesfalvára I. SZÁDECZKY K. LAJOS, *Erzsébetváros tört. eml.* Erd. Múzeum, 1899. 399–402.; HUNFALVY: *Magy. orsz. és Erd. képekben*, III. 121–2. II., aki „néhány kőből faragott oroszlányt” is látott még itt; *Osztrák-Magy. Mon. Mg.* VII. 496–7, képe 493. I.; KÖVÁRI, 232–3; történeti vonatkozásait I. BETHLEN JÁNOS, NAGY SZABÓ FERENC, GYULAFFI LESTÁR, stb. – Keresdre I. KÖVÁRI, BALOGH; LUKINICH. *A bethleni Gróf Bethlen család története*, Bp. 1927., KEÖPECZI SEBESTYÉN JÓZSEF rajzaival; a keleti és délkeleti szárny rajzát I. még Pásztortűz, XIV. 198, 209, stb.; I. még közléseket CSABAI RADOS, GEREVICH, stb. – Szentbenedekre I. KELEMEN LAJOS: *Egy gyönyörű magyar műemlék*. Erd. Magyar Naptár, 1924. és szíves közléseit; JÓKAI MÓR: *A szentbenedeki várkastély*. Vas. Ujs. 1877; TAGÁNYI-RÉTHY-KÁDÁR: *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*, VI. 310. és köv. II., képei 313., 315., 316., 317., 318., 319., 321. II.; alaprajzát I. CSÁNYI KÁROLY nyomán RADOS, id. m. 31. I.; franciás jegyeit I. *tőlem, Châteaux*; I. még CSABAI, BALOGH. – A Báthoryakra, jellemzésükre kitűnő CS. SZABÓ LÁSZLÓ bevezetése az Erd. öröks. II. köt.; Báthory Zsigmondra I. sz. egykorú emlékirók közül SZAMOSKÓZY ISTVÁN: *Rerum Transylvanarum Pentades*. Mon. Hgr. Hist. Scriptorum, 28. k. Bp. 1878., lat. ford. szemelvényeit Erd. öröks. II.; BARANYAI DECSI JÁNOS: *Commentarii de rebus ungaricis*, Mon. Hgr. Hist. Scriptorum 17. k. Pest, 1866, magyarul Erd. öröks. II.; SOMOGYI AMBRUS: *Historia rerum Ungaricarum et Transsilvanicarum ab anno 1490 usque 1606*. Script. rer. Transilvanicar. Edid. J. C. EDER et J. BENIGNI DE MILDENBERG, Cibinii, 1800, magy. szemelvényei SZILÁGYI JÁNOS ford., u. o., mint fent. – Alsórákosra I. főleg LUKINICH. – Radnótra I. u. ő, vm. BALOGH; KAZINCZY, 101; stb. – Aranyosmedgyesre I. VARJÚ, RADOS. Gyergyószárhegyre I. KELEMEN LAJOS: *A szárhegyi romkastély*. Művészetszalon, III. 1928. 8–9. ez. 5–12. I.; DIVIACZKY REZSŐ festményét I. u. i. 1927. I. 4. sz. 13. I. – Bonchidára I. *tőlem: A bonchidai Bánffy-*

kastély. Erd. Múz., és Erd. Tud. Füz. 75. sz. Kolozsvár, 1935; Bánffy Dénesre I. CSEREI (Erd. öröks. VI. 27–8. II.), SZILÁGYI SÁNDOR: Bánffy Dénes kora és megöletése, Magy. Akad. Ért. Pest, 1859; ZSINKA FERENC: Losonczi Bánffy Dénes és kora. Tört. Érték. 4. sz. Bp. 1914, stb. – Gernyeszegré és Teleki Mihályra I. id. munkámat. – Dévára I. BALOGH, RADOS, BIRÓ. – Kisbúnra I. BETHLEN MIKLÓS emlékir., LUKINICH, *Bethlen cs. monogr.*; rajzai K. SEBESTYÉN JÓZSEF-től u. i. és Pásztortűz, XIV. 1928. 219. I. A kastély jelenleg Szentkereszthy Pálé. L. még KAZINCZY, 131. – Kerelöszentpálra I. ORBÁN BALÁZS, IV. 31–5. II. – Haller Gáborra I. KÖVÁRI, *Erd. nev. csal.* – Küküllővárra, Bonyhára az általános forrásokot, vm. KELEMEN nb. közlései. – Ózdra I. KÖVÁRI, 236 és KELEMEN adatközlései; a Degenfeld-levéltárban ép. adatok. – Mezőörményesre I. SZALÁRDI, Erd. öröks. V. 22–3; KELEMEN LAJOS adatközlései. – Marosnémeti-tire adatok GRÓF GYULAY LAJOS naplójában; I. még ZÁDOR–RADOS, id. m. 239.; KELEMEN adatközlései. Jelenleg gróf Horváth-Toldy Rudolfné birtokában. 1906-ból való rajza, amely az északi oldalt ábrázolja, az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában függ. – Torockószentgyörgyre I. KELEMEN LAJOS: *Torockószentgyörgy és műemlékei.* Pásztortűz, XIII. 1927. 28–32. II. – Gáldra I. KÖVÁRI; KAZINCZY, 276. – Koronkára I. ORBÁN BALÁZS, IV. 175–8; *tőlem, A koronkai Toldalaghi-kastély.* Pásztortűz, XXIV. 1938. 67–71. – Göröcsönre BÁRÓ WESSELÉNYI ISTVÁNNÉ szíves adatközléseit használtuk. – Paszmosra I. KÖVÁRI. – Altorjára I. ENTZ GÉZA: *Altorja műemlékei.* Pásztortűz, XXIX. 1943. 154–9. II. – Vargyasra és Olasztelekre I. K. SEBESTYÉN JÓZSEF: *Erdélyi renaissance emlékek. A vargyasi Danielek kastélyai és címeres emlékeik Vargyason és Olasztelekén.* Pásztortűz, XIII. 293–297. II., rajzokkal. – Bethlenszentmiklós irodalmát I. fentebb. – A székelyföldi kúriákra I. főleg BALOGH, id. m. – Erdőfüle adatát KELEMEN LAJOSnak köszönjük. – Kendilónára I. *Szolnok-Doboka monogr.* IV. 1901. 296. I., BIRÓ: Gernyeszeg. – A kolozsvári barok mesterkörre I. *tőlem: A Szent Mihály-templom* stb., a marosvásárhelyire, Gernyeszeg. – Kapjonra I. *Sz.-Dob. monogr.* IV. 203–4 II., képe 203.; KELEMEN: *Elpusztult egy szép erdélyi kastély.* Művészeti Szalon, III. 1928. 10. sz. 16. I.; I. még id. munkáimat. Kendilónán van egy kisebb barok kastély is, emeletes, kiugró faoszlopos tornáccal, a legsiralmasabb állapotban; ma Teleki-birtok. – Bonchidára id. munkámat. – Komlódra u. i. vm KELEMEN közlései. – Csákgigorbóra I. KELEMEN LAJOS: *A csákgigorbói kastély.* Művészeti Szalon, III. 1928. 10. sz. 3–8. 11., 11–12. sz. 3–7. II. – Hadadra I. id. munkáimat. – Zsibóra I. *tőlem: A zsibói kastély.* Bp. 1942. (a Gerevich-Emlékkönyvben). – A KEMÉNY ZSIGMOND-idézetet I.: *A két Wesselényi Miklós.* Magy. Remekírók. 1905, 23–4. II. – A Wesselényi-adatok hiányosságá-

gára I. KELEMEN: *Megjegyzések a Gerevich-émlékkönyv erdélyi anyagához*, Erdélyi Múzeum XLVIII. 1943. 114–20 II. – Bilakra lásd JÓSIKA MIKLÓS *Emlékiratait, Pest*, 1869, I. kötet, Erd. öröks. IX. 45., 54. vm. KELEMEN közlései. – Cegére lásd *Szolnok-Doboka monográfiája*, II. 483–5. – Szászfenesre KELEMEN közléseit vettük alapul. Még 1920-ban is fennállott a kastély s lebontották anélkül, hogy bárki is lefenyképezte volna. A gerendi kastély jelenleg báró Bánffy Endréé. XVIII. sz.-i alaprajza az Erd. Nemzeti Múzeum levéltárában van. – Csombordra I. JÓKAI (útilevele a Délibáiban, 1853. 731–4. II.). A kúria legutóbb a nagyenyedi ref. kollégiumé volt. – Fehéregyházára I. HUNFALVY, KÖVÁRI, id. m. BÁNYAI JÁNOS felvétele a Pásztortűz, XI. 334. I. Neuhauser akvarellje DR. JULIUS BIELZ tulajdonában van Nagyszebenben. – Gernyeszegré I. id. munkámat. Teleki Józsefre I. még O. SPIESS: *Basel Anno 1760. Nach den Tagebüchern der ungarischen Grafen Joseph und Samuel Teleki*. Basel, 1936.; GABRIEL TOLNAI: *Les voyages d'un aristocrate transylvain. Ses rencontres avec Voltaire et Rousseau*. Nouvelle Revue de Hongrie, 1942. 230–238. II.; BARANYAI ZOLTÁN: *Une visite hongroise chez Rousseau*. Revue des études hongroises et finno-ougriennes. 1923. 188–94. II.; CAMILLE FUHRMANN: *Gróf Teleki József és a magyar-francia szellemi kapcsolatok*. Bp. 1929. Bibliothèque de l'Institut français a l'Université de Bp. – Sorostélyra s az id. levélre I. id. munkámat. Teleki József barok-érdeklődésére I. TOLNAI, *Le cour* stb. 35. I. – Ifj. gr. Teleki József naplóját kiadta DOMOKOS PÁL PÉTER, *Uti jegyzések* címen, Kolozsvár, 1937. – A hadadi Degenfeld-kastély akkor épült, mikor Wesselényi József és Wesselényi III. Farkas osztozott. DEGENFELD MIKSA GR. szíves közlése. – A középpavilon páros számú ablaktengelyére, mint különleges erdélyi jelenségre, már felhívtuk a figyelmet – a marosvásárhelyi Kendeffy-Bethlen és a kolozsvári Bánffy-palotával kapcsolatban – *Gernyeszeg*, 76. I.; a kéttengelyes főhomlokzati erkélyre I. *tőlem: Két kolozsvári főúri barokk-palota*, Arch. Értesítő, 1934. Továbbfűzi a problémát BIERBAUER VIRGIL (*Bethlen Miklós, az építész*, fent id. h.); ő ezt egyelőre megmagyarázhatatlannak tartja, de ősi keleti örökséget sejt benne; utal a cappadóciai és a paflagóniai szikla-sírkamrák és a halikarnassosi mauzóleum homlokzatára. – Luidor Jánosra I. id. munkámat. – Görögénszentimre eddigi irodalmát I. *tőlem*, Zsibó, 21. I. A kastély L alakra épült, főszárnya K-re néz, udvari homlokzatán 7/3/9 tengelyes, a park felé 5//3//3//3//3 tengelyes; három rizalítja I tengelynyire ugrik ki; az emeleti ablakzáródások itt háromszögesek. Az É-i szárny szabálytalan épülecsoportja – amelybe a kápolna is bele van foglalva – 3/3/3/1/1/3/2 tengelyes, a rizalitek I tengelyesek. A tetőzet az 1882-i átalakítás befolyására vall. Dél felé az előudvaron még egy melléképület áll, emeletes tornácát 8 iónfejes faoszlop

tartja (Csákiigorbóra emlékeztet); ez az épület alapjától fogva 1807-ból való. – Mezősámsondra I. ORBÁN B. IV. 200–1. II.; BIRÓ, Gernyeszeg. – Rhédey Claudiára I. KÖVÁRI. – Sáromberkére I. *tőlem: A sáromberki Teleki-kastély*. Pesti Napló, 1937. XI. 21. – Magyarfenesre I. KELEMEN LAJOS: *A magyarfenesi br. Jósika-kastély*. Művészeti Szalon, 1927. I. 12. sz. 3–11. II. – Szurdokra I. *Sz.-Dob. monogr. VI.*; JÓSIKA MIKLÓS *Emlékiratait*; JÓSIKA JÁNOS BÁRÓ nb. közlései. Régi fametszetű rajzát I. Pásztortűz X. 42. (PAPP FERENC: *Erdély és a magyar költészet* c. cikkéhez). – Dobokára I. KELEMEN: *A dobokai kúria*. Pásztortűz, 1925. XI. 155. I.; képe u. i. XI. IV. 5.-i sz. címlapján és X. 226. I., Gidófalvyné Pataky Etelka festményei. – Makfalva rajza u. i. XIV. 483. I. – Fiádfalvára: KELEMEN LAJOS: *A fiádfalvi kastély és régi gazdái*. Pásztortűz, 1925. XI. 164–166. II., Nagy Lajos két rajzával. – Oltszemre u. i. – Az abafájai, nagyalmásai, marosnémeti, magyarcsesztvei és a mezőméhesi kastélyra I. ZÁDOR-RADOS, id. m. 239–40. és 281–3. II. – Hosszúfalu ép. adatai a gr. Teleki-család kövárhosszúfalusi levéltárában található (Erd. Nemzeti Múzeum). – Koltórol I. JÓKAI rajzát, Pásztortűz, XI. 72. I. – Nyárádszentbenedekre I. BIRÓ, *Erd. műv.*; BERDE MÁRIA: *Erdélyi Vormärz Báró Schleinitz Vilmosné, Toldalagi Róza grófnő emlékei*. A Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság Ünnepi Könyve, Marosvásárhely, 1930, 115–36. – A gerendi Kemény József-féle kastély képét I. az Erd. Nemzeti Múzeum levéltárában. – Vajdaszentivánra GR. TELEKI DOMOKOS szíves közléseit használtuk. – A nyárádgálfalvi kúria, amely ZÁDOR 240. I. szerint az 1820-as években épült, négyoszlopos felhajtóval, újabban átépült. – A székelykereszturi kúria (most unitárius konviktus) képe Pásztortűz, XIV. 588. I. – A csicsókereszturi Torma-kúria lebontódik! – A szászfenesi Mikes-kastélyra I. KELEMEN LAJOS: *Kolozsvár közvetlen környékének történelmi és műemlékei*. Kolozsvári Szemle könyvtára, 6. sz. Kolozsvár, 1943. – Altörjára I. ENTZ, fent id. m. – Apanagyfalu képét (BR. BÁNFFY DEZSŐ fel.) I. Pásztortűz, XIX. 426. – Drágra KELEMEN nb. közlései. Képe (BR. WESSELÉNYI MIKLÓS koronaór vízfestménye 1866-ból, eredetije BR. WESSELÉNYI ISTVÁN tulajdonában) GRÓF BETHLEN GYÖRGYNÉ: *Régi erdélyi nevelés* c. cikkének illusztrációja, Pásztortűz, XII. 1926. 128–30. II. – Marosnémetire I. ZÁDOR, id. h. – Koronkára I. fent. A parkban lévő pavillont Müller János radnótfájai építész építette 1887 őszén. Ez adatok, valamint az összes kiadatlan koronkai tervek az itteni könyvtárban vannak. – Kerlésre I. KÖVÁRI; *Erdély földje ritkaságai*. Kolozsvár, 1853, 243. I.; *Sz.-Dob. monogr. IV.* 311–20.; Regélő, 1844. 13. sz.; *Pataki Ferenc: Helyleírások Erdélyről*, Pesti Divatlap, 1847. 1135. és köv. II.; JAKAB ÖDÖN cikke, Föv. Lapok, 1880. 205.; s főleg GRÓF BETHLEN LAJOS *Önéletírása*. Kiadta SZÁDECZKY LAJOS.

Kolozsvár, 1908. és Erd. öröks. X. 1–51. II. Kerlés két főhomlokzata 2/3/2 tengelyes, az oldalhomlokzatok 5 tengelyesek; az oromzatot füzéres ión oszlopok tartják. A Sajó felőli homlokzat oromzatában „CLB” keretbefoglalt betűk; alatta négyszöges keretben: „Delicias homini quales latura ministret / Prospice et exemplo gaudia misce meo” felirat olvasható. – Bonchidára I. id. munkámat. – Gyalura I. FALL ENDRE, fent id. m. – Vasasszentgotthárdra I. Sz.-Dob. monogr. VI. 342–57. II., képe 349. I. – Zabolára I. ENTZ GÉZA: *Két székelyföldi vártemplom*. Pásztortűz, XXIX. 1943. 78. I., képe 76. I. Árkosra I. u. i. 75. I. – Válaszútra I. KELEMEN LAJOS: *A válaszüti kastély*. Művészeti Szalon, 1926. I. 5–8. képekkel. – A hévízi Haller-kastély képét I. Pásztortűz, X. 1924. 87. – A mezőzáhi Ugron-kastély Pákey Lajos műve az 1890-es évekből; képét I. az Erd. Nemzeti Múzeum levéltárában. – Sok újkabkori kastély képét s adatát GRÓF TOLDALAGHI JÓZSEFNÉnek köszönjük. – Itt említjük még meg Radnótfája egykori kastélyait s ezekre I. KELEMEN LAJOS: *Radnótfája története*. Erd. Múzeum, 1942. XLVII. köt. 498. I.

A IV. FEJEZETHEZ. KAZINCZY idézetét I. 332. I. – A reneszánsz-kori faragványokra I. főleg BALOGH, id. m. – A kisborosnyói kúria maradványaira I. ENTZ, fentebb id. m. 78. I., képük 77. I. – A szentbenedeki hímes oszlopokra I. KELEMEN LAJOS: *A legrégebb erdélyi magyar hímesoszlopok*. Pásztortűz, X. 1924. 6–9. II., Szopos Sándor rajzaival. – Bethlenszentmiklósrá I. CSABAI, id. m. – Az egyes kastélyok plasztikai és festészeti díszekre vonatkozó irodalmat I. az előző fejezet részletes felsorolásánál. – Schuchbauerre és Nachtigallra I. id. munkáimat, valamint még *Kolozsvári Képeskönyv*, Bp. 1940. – A szentbenedeki faragványok képét I. RADOS, id. m. – Schmelzerre I. LYKA, id. m. – A festészetre általánosságban és részleteiben I. *tőlem*, Erd. műv. – Báthory Zsigmond udvari festőiről I. még KOMÁROMY ALADÁR: *Báth. Zs. udvartartásához*. Erd. Múz. 1901. 117–8. II. – Bethlen Gábor festőire I. KELEMEN cikkeit a Művészetben (1907–11), a Dolgozatokban (1916) s a Pásztortűzben. Sok adatot nyújt: *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*. Kiad. SZILÁGYI SÁNDOR. Bp. 1887., így: LIII. 1619. ápr. 27. 79. I., CLXXXV. 1622. aug. 9. 227–8. II., CCLXXIX. 1614. szept. 1. 302–3. II., CCCLXXXIX. 1629. szept. 13. 404. I., CCCXIII. 1629. nov. 6. 407–8. 11., stb. Az idézett levél Kassán kelt, 1626. jan. 25., CCCIV. 324. I. – Kapjonra I. fentebb. – Gáthyra I. UJFALVY SÁNDOR Emlékiratai, Kolozsvár, 1941 és Erd. öröks. IX. 30. I.; LYKA, id. m. – Neuhauserre I. LYKA; Zsibóra I. id. munkámat. – A Csákiorgbórról festett Neuhauserré

képek I. KELEMEN id. cikkében; eredetije GRÓF BETHLEN GYÖRGYNÉ tulajdonában. Cserei Farkas gyűjteményére I. KAZINCZY 56–9., vm. LYKA, id. m. 99. – Az arcképfestészetről igen sok adatot köszönünk GRÓF TOLDALAGHI JÓZSEFNÉnek. – Naláczi Sára képmását I. Erd. műv. 90. kép. – Toldalagi Mihály és felesége arcképét I. id. cikkemben (Koronka). – A Széchenyi-portrét I. id. cikkemben (Sáromberke). – A biedermeier festőkre I. általában LYKA, id. m. – Wagnerre I. KAZINCZY. – BARABÁS sáromberki élményeit I. *Emlékiratai*. Olsó Könyvtár. 1255–1258. sz., vm. Erd. öröks. IX. 230–3. II. – Barabás festményét Teleki Rózáról I. HOFFMANN EDITH: *Barabás Miklós*. Bp. 1923 (vízfestmény, 1838-ból, a Szépműv. Múzeumban). – Madarász hosszúfalvi képét I. RADOCSAY DÉNES: *Madarász Viktor*. Bp. 1941. IX. t. – Az ötvösművészet és az erdélyi ékszerek nagy irodalmát nem részletezzük. A ma is meglévő, erdélyi főúri tulajdonban lévő ötvösművekről a kolozsvári, 1926. nov. 17–21-i kiállítással kapcsolatban I. KELEMEN LAJOS: *Történelmi ötvösemlékek*. Pásztortűz. XII. 611–5. II. L. még: SIKLÓSSY LÁSZLÓ: *Erdély műkincsei*, Műv. Szalon, I. 12–14. – A kastélyok berendezésére I. KÖVÁRI, *Viseletek és szokások*, 6–12. II. – A szőnyegekre I. SIKLÓSSY: *Erdélyi szőnyegek*. Pásztortűz, XI. 140–2., vm. u. ő cikkét A Gyűjtő-ben, 1914; CSÁNYI KÁROLY cikkét a Szépművészet-ben, 1941. – A török földről Erdélybe került műtárgyakra I. BIRÓ VENCEL: *Az erdélyiek vásárlásai Konstantinápolyban*. Pásztortűz, XI. 190–2. – Apafi óráiról ír CSEREI, Erd. öröks. VI. 62. – A Teleki-csobolyó képét I. GEREVICH, Erdély. – A műtárgyakra általában, főleg a múzeumi anyag tekintetében I. KAMPIS ANTAL: *Erdély iparművészetéről* (az ASZTALOS MIKLÓS szerkesztette Történelmi Erdély-ben), Bp. 1936. – JÓKAI idézetét Kelemenelkéről I. KRISTÓF GYÖRGY cikkében: *Jókai napjai Erdélyben*. Pásztortűz, XI. 150–2. – A fehéregyházi Hallerpantheonra I. KAZINCZY, 133. I. – Bonchida berendezésére I. id. munkámat, 35. I. L. Rueff és Bánffy György levelezése az Erdélyi Nemzeti Múzeum Gróf Bánffy (I). Nemzeti levéltárában van (Levelek, 1–8 doboz). – Sáromberkére, Koronkára, Gernyeszegre I. id. munkáimat. – KELEMEN idézetét I. fent id. cikkében. – A válaszüti kandallóra I. KELEMEN: *A válaszüti kandalló*. Pásztortűz, 1926. 240. I. képe u. i. XII. 227. I. – VERANCSICS idézetét I. *De rebus gestis Hungarorum*, Mon. Hgr. Hist. II. sor. 2. köt. Pest, 1857.; magy. ford. Erd. öröks. I. 8. – A fehérvári kertről I. SZALÁRDI, Erd. öröks. V. 52. – A fejedelemség-korabeli kertekre I. DR. CSÉRER LAJOS: *Régi erdélyi kertek*. Pásztortűz, XV. 199. – A magyar kertművészetre általában I. RAPAICS RAYMUND: *Magyar kertek*. Bp. 1940; Erdélyből Bonchidat és Gernyeszeget tárgyalja. – KAZINCZY idézete Fehéregyházáról, id. m. 131–3.; Zsibóról u. i. 296, 306–7. – Az angolparkokról RAPAICS, id. m.

és ZÁDOR-RADOS, 373–5. – BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR idézetét I. Naplójában; kiadta PAPP MIKLÓS a Kolozsvári Nagy Naptárban (1865) és a Magyar Polgár Nagy Naptárában (1869–70), m Erd. öröks. IX. 112–138. II.

Az V. FEJEZETHEZ. KŐVÁRI idézetét I. *Erdély földje ritkaságai*, 18. I. TAVASZY SÁNDOR idézetét I. Erd. öröks. IX. bevezetésében, X–XI. I. – Az erdélyi írókra és tudósokra vonatkozó bibliográfia részletezését szükségtelennek ítéljük. – A XVI. sz.-i könyvgyűjtőkre I. TOLNAI, *Régi m. főurak* 61–2. és forrásait. – Teleki Mihályra és MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS-ra I. ez utóbbi „*Maga mentsége*”, kiad. GYALUI FARKAS, Kolozsvár, 1902 és TOLNAI GÁBOR, Gyoma, 1940., Erd. öröks. VI. – A keresdi nyomdára I. KŐVÁRI-t. 219. I. – Egyes kastélykönyvtárakra I. id. munkáimat, Csáki-gorbóra KELEMEN, id. m., Koronkára tőlem, id. m. – Jósika Miklós könyvtára I. KŐVÁRI, *Erd. nev. csal.* 133–4. és JÓSIKA Emlékiratai, Erd. öröks. IX. 50–1. II. – Bánffy József-re I. KŐVÁRI, *A millenium stb.* – Az exlibrisekre I. SIKLÓSSY LÁSZLÓ: *Az erdélyi exlibris.* Páztortúz, XI. 548–52. II. – Az Erdélyi Múzeum Egyesület történetére I. KELEMEN LAJOS: *Az Erdélyi Múzeum Egyesület története.* Az Emlékkönyv az E. M. E. félszázados ünnepére. 1859–1909. c. kötetben, Kolozsvár, 1909–1942. 5–79. II. – Az erdélyi levéltárügy jelenlegi állásáról nyújt képet JAKÓ ZSIGMOND: *Jelentés az Erd. Nemz. Múzeum Levéltárának 1942. évi működéséről*, Kolozsvár, 1943. – Erdély irodalmára I. KOZOCSA SÁNDOR: *Erdély irodalom-története.* A Történeti Erdélyben, Bp. 1936. – KAZINCZY idézetét I. id. m. 75. – Teleki Lászlóra és Lotharingiai Ferenc-re I. u. i. 366–7. – Az erdélyi franciásságra I. a II. fej. idevágó forrásait, vm. TOLNAI, Erd. öröks. VII. köt. bevezetését, és *Régi főurak*, 100–106. II. – BOD PÉTER-re, Árva Bethlen Katára és a többi mecénásaira I. *Önéletrajzát*; kiadta JANCSÓ ELEMÉR, Erd. ritkaságok, 4. sz. Kolozsvár, 1940 és Erd. öröks. VIII. 1–43. II. – Az író és tudós Telekiekre I. BAJZA JÓZSEF: *A Telekiek tudományos hatása.* Össze-gyűjtött munkái. II. 34–89. II.; továbbá Magy. Remekírók, 28. 302–42. II.; valamint SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*, Bp. XIII. 1396–1433 hasábk. – KAZINCZY idézetét a testőr-írókra, id. m. 84. – Az író és tudós mágnásokra I. általában KŐVÁRI-t. – BOLYAI FARKAS idézetét I. *Önéletrajzában*, a marosvásárhelyi ref. kollégium 1894/5. évi értesítőjében, 271/81. II., KONCZ JÓZSEF gondozásában és Erd. öröks. IX. 139–47. II. – Mikó Imrere I. *Mikó Imre és a Mikók* c. tanulmány-sorozat az E. M. E. emlékkönyvben, 227–328. II. – BÖLÖNI idézetét I. Erd. öröks. IX. 129. I. – Gyulai Pálra I. PAPP FERENC: *Gyulai Pál Gernyeszegen.* B p. Szemle, 215.

köt. 1929. 321–346. – GYULAI „*Gernyeszege*” c. versét I. a *Gyulai Pál költeményei* c. díszműben, Bp. Franklin, 1902. 223. l. – Jókaira és Erdélyre I. KRISTÓF GYÖRGY cikksorozatát a Pásztortűz, XI. évf.: *Jókai napjai Erdélyben*, vm. u. ő: *Az erdélyiség irodalmi vonatkozásai*, u. o. XI. 529–533. – A főúri zenekultúrára vonatkozólag I. BARTHA DÉNES: Erdély zenetörténete (Tört. Erdély), Bp. 1936. – Bethlen Gábor zenekedvelésére és zenészeire több adat van a kolozsvári számadáskönyvekben. KELEMEN LAJOS közlése. – Bethlen Gábor levele, amelyben lakodalmára zenészeket kér, Fogarason kelt, 1615. febr. 15. Szász nemzeti ltr. NCP. 1450., *Levelezése*, XXI. sz. okm., 33. l. – Rákóczi György levele a trombitásokról fiához, kelt Sárospatak, 1644. jún. 17. *Levelezés*, CCXII. sz. okm. 183. l. – BARTHA forrásaiból kiemeljük: SZABOLCSI BENCE tanulmányait: *A XVI. sz. históriás zenéje*, Bp. 1931. Magyar zenei dolg. 6. sz.; *A XVII. sz. magyar főúri zenéje*, Bp. 1928. U. a. 3. sz.; *Magyar zene* c. cikkét a Zenei Lexikon II. köt.; GÁRDONYI ALBERT: *A Báthoryak és a zeneművészet*, Muzsika, I. 1929. 6–7.; HARASZTI EMIL: *Sigismund Báthory, prince de Tr. et la musique italienne*. Revue de Musicologie, XV. 1931. 190. l.; KELEMEN LAJOS: *Adatok a régi Erdély rezidenciális zenéjéhez*. Zenei Szemle, XII. 1928. 108. l.; u. ő: *Adatok a régi Erdély kultúrtörténetéhez*, u. o. XI. 1927. 241. l.; GYALUI ILONA: *Adatok Erdély zenei művelődéstörténetéhez*. Zongoratanítás és zongoratanítók a főúri házakban, u. o. XI. 1927. 87. l. – RUZITSKÁ-ra: *Egy erdélyi muzsikuss vallomása*. R. Gy. emlékezései 1856-ból. Bev. LAKATOS ISTVÁN. Erd. ritkaságok, Kolozsvár. 1940. 3. sz. – L. még főleg APOR PÉTER-t. – A színjátszásra I. JANCSÓ ELEMÉR tanulmányait (mint *Az erdélyi színház hősora. 1792–1821*. Nagy Lázár visszaemlékezései. Erd. ritkaságok. I. sz. Kolozsvár, 1939.) – Wesselényire I. KÖVÁRI, *A millenium* stb.

A VI. FEJEZETHEZ. Általános forrásként legfőként KÖVÁRI, *Viseletek és szokások*; I. még RADVÁNSZKY BÉLA BÁRÓ: *Magyar családi élet és háztartás*. I–III. Bp. 1879–96, valamint BETHLEN MIKLÓS, APOR, KÖVÁRI: *A millenium*, stb. – A viseletekről I. APOR, RETTEGI, NALÁCZI JÓZSEF emlékiratait, vm. KÖVÁRI, id. m. – A lakásra és bútorzatra I. KÖVÁRI, vm. RADVÁNSZKY: *Bútorzat és lakás a XVI. és XVII. században*. Bp. 1879. – Bethlen Gábor bútorcsináltatására adat: Fogarason, 1617. márc. 1. *Lev.* XXXVIII. 63–4. II. – Apafira I. SZÁDECZKY BÉLA: I. *Apafi Mihály fejedelem udvartartása*. Bp. 1911. – A gernyeszegei régi várra I. id. munkámat. – A menyasszonyi ládákra I. KAMPIS, id. m. – NALÁCZI JÓZSEF írja *Emlékiratai*-ban (kiad. KELEMEN LAJOS, Napkelet, Kolozsvár,

1920–21, I. még Erd. öröks. VIII. 123–35., id. h. 134. I.), hogy a mahagóni asztalt, „amely olyan drága, hogy sokan a hazánkban feles adósságát fizethetné vele”, az olasz Bordoli hozta be Erdélybe és „sok ezer forint ment ki érte a hazából”. – A fejedelmi kor szakácsművészetére I. RADVÁNSZKY-t, az erdélyi fejedelmek szakácskönyvét J. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: *Pax corporis, azaz a test békéje* c. cikkét a *Kirándulás a magyar multba* c. kötetben (Bp. 1927); I. még TOLNAI, Főurak, 46–7. II. – RETTEGI GYÖRGY idézetét I. *Emlékiratai*-ban, kiad. TORMA KÁROLY, Hazánk, I–III., vm. Erd. öröks. VIII. 44–75., id. h. 69. I. – Apafi részegeskedéséről sokat ír CSEREI (Erd. öröks. VI., 10, 32.). – Az italozás csökkenésére RETTEGI, Erd. öröks. VIII. 70. – Wesselényire I. KEMÉNY ZS. 27. I. – A boroskrakkói pincére I. KÖVÁRI, *Vis.* II., DE GERANDO: *Siebenbürgen u. seine Bewohner*, Leipzig, 1845. II. 6. – A lakodalmakra I. RADVÁNSZKY: *Lakodalmak a XVI. és XVII. században*. Bp. 1883; vm. APOR, RETTEGI. – Táncokra APOR, RETTEGI. – Társadalmi életre u. ezeket; a gyalui lakodalomra I. CSEREI megjegyzéseit APOR *Metamorphosis*-ához, ered. kiad. 470–7. II. – Naláczira I. KÖVÁRI. – Báthory Zsigmondra I. SZAMOSKÓZY. – Az udvari bolondokra I. JÓSIKA *Eml. ir.* (Erd. öröks. IX. 71. I.). – Bethlen Gábor vadászataira, kutyáira I. KEMÉNY JÁNOS *Önéletírását*. – Rákóczi Györgyre az idézetet I. SZALÁRDI, Erd. öröks. V. 38–9. II. – A marosvásárhelyi szabók kirendelésére I. KELEMEN LAJOS: *A marosvásárhelyi szabók számadáskönyveinek krónikás adatai*. Erd. Múzeum, 1904. XXI. 534–38. II. – Rákóczi id. levele fiának, 1640. szept. 13., *Lev.* XC. 75. I. – Utolsó vadászatairól SZALÁRDI, Erd. öröks. V. 44–5. II. – Rákóczi pisztrángászására I *Lev.* LXVII. 1638. jún. 2., 58. I. – A Csáky–Bánffy afférről ír CSEREI, Erd. öröks. VI. 18. – A solymászatra BIRÓ VENCEL: *Solymászat a régi Erdélyben*. Páztortúz, XII. 105–7. II.; KELEMEN LAJOS közlése szerint a kolozsvári számadáskönyvekben sok ilyenmű adat van. – A kastélyok lovardáira és istállóira I. a III. fej. forrásait. – Zsibórol I. KAZINCZY, 298–304. és 328. II. – KEMÉNY ZSIGMOND-ot Wesselényiről I. id. m. 26. és 28. I. – A csáki gorbói csatát I. KEMÉNY 29–36. II. s hiteles leírását KELEMEN, id. m. – Az ifj. Wesselényire az idézet KEMÉNY ZSIGMOND, 53., I. még KAZINCZY-t, UJFALVY-t. – A sportéletre, Magyarfenesre s Kendeffyre I. KÖVÁRI, KELEMEN, JÓSIKA; vm. SIKLÓSSY: *Az erdélyi sport ezer éve*, Páztortúz, XII. 248–250. II. – Bethlen Sámuelnére I. KÖVÁRI, *A millenium stb.* – A jó gazdákra s a könnyelmű urakra I. KÖVÁRI munkáit. – A bonchidai lopásokra I. id. munkám forrásait (*Difficultates etc.*). – Bánffy Györgyre KAZINCZY idézetét I. 74. I. – Bánffy Józsefre KÖVÁRI, *A millen.* – A nőnevelésre I. GRÓF BETHLEN GYÖRGYNÉ: *Erdély nagyasszonyainak szociális jelentősége*, Páztortúz, X. 87–89. II. – Bethlen Katára I. u. ő:

Régi erdélyi nevelés, u. o. XII. 128–30. II. Csáky Rozáliára l. még KELEMEN, Csákgorbó. – Bethlen Katára l. DR. PATAKI JENŐ: *Árva Bethlen Kata, az első magyar orvosnő*. Pásztortűz, XII. 465–7. II. – Itt említjük meg Bethlen Kata sajátkezű művészi kivitelű hímezéseit is; errenézve l. PALOTAY GERTRUD: *Árva Bethlen Kata fonalas munkái*, Kolozsvár, 1940. Erd. Múz. és Erd. Tud. Füz. 117. sz. – Kamuthinéra az idézetet l. KEMÉNY JÁNOS: *Önéletir.* 28. l.

A VII. FEJEZETHEZ. A régi erdélyi temetésekről l. APOR-t. – A gyulafehérvári katedrális egykori sírjairól l. SZEREDAY: *Collectio contin. Tab. monum.* A. Carol. 1791; KÖVÁRI, *Erd. ép. eml.* – A nevezetes férfiak sírjairól. l. BITAY ÁRPÁD: *Erdély nagynevű halottai*. Pásztortűz, X. 202–4. – Rhédey Claudia egykori sírja a kastély melletti domb tetején egykor állott mauzóleumban volt, ami közölt metszetünkön még látható; később a templomba került. – A nevezetes síremlékekről l. *tőlem*, *Erd. műv.* – Branyicskára l. KAZINCZY, 204–5. – Egyes kriptákra l. a III. fej. részletes irodalmát. – Mezősámsondra l. ORBÁN B., id. h. – Bánffy József káplánjáról l. BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR érdekes feljegyzéseit (Erd. öröks. IX. 134–5). – A kerelőszentpáli kriptára l. ORBÁN BALÁZS, id. h. – Az „imola” rajzát l. CSEKONICS ERZSÉBET GRÓFNŐ: *Erdély kultúrképe*, Bp. é. n. 161., a szerző rajza. – A zsigódi kriptára l. id. munkámat. – A koronkai Toldalaghi-könyvtárban, jelzetlen kriptatervek mellett a gyékényesi kriptához és egy mulató házhoz készített alaprajzokat s tervet is találunk, amelyet Péchy Mihály, a magyar klasszicizmus építészetének nagy mestere készített; kísérőlevele 1806 december 2-án, Szebenben kelt. – A szurduki mauzóleum homlokzati felirata: „Parenti optimo pietas prolium posuit Ao MDCCCXXVII-mo.” – Kerlésre l. a fent id. irodalmat. A kriptá elhelyezését szemlélteti KÖVÁRI, *Erd. földe ritk.* 243. l. rajza. – Vargyas rajzát l. SEBESTYÉN, id. m. – A gyalui várban talált régi csontokról, az alagutakról, Apafi leveleiről, a Kornisokról való balhitról stb. l. KÖVÁRI, *Erd. ép. eml.* – A szőkefalvi kísértetre és Sárosi ítélőmester históriájára l. HANGAY SÁNDOR költeményét: *Sárosi ítélőmester átka*. Unitárius Közlöny, Kolozsvár, 1915. XXVIII. 133–7. II. – A Bánffy Dénes ördögének történetét l. CSEREI, *Hist.* 79. l., KÖVÁRI, *Erd. ép. eml.* 221, vm. Erd. öröks. VI. 24. – GYULAI idézetét l. *Erdélyi úti benyomások*, kiad. PAPP FERENC. Olcsó Könyvtár, 2009–2013. – A befejező szakaszban említett geryeszegi emléket ifj. gr. Teleki József (†. 1817) emlékére állíttatta özvegye, gr. Teleki Zsófia. Felirata teljes szövegét l. *tőlem*, *Gernyeszeg*, 117–8. II.